

VESALIUS EN DE ZESTIENDE-EEUWSE TANDHEELKUNDE

III. *De culturele betekenis van de „Fabrica”**)

C. GYSEL

Het leven van VESALIUS biedt vele dramatische momenten en zijn karakter is „een vat vol tegenstrijdigheden”. Wie zich echter eenmaal over dit leven heeft gebogen wordt er door geboeid en kan zich niet meer onttrekken aan het verlangen deze gecompliceerde geest te begrijpen. VESALIUS is immers een van die grote figuren bij wie leven en werk elkaar aanvullen en verklaren, en die aan hun tijd evenveel geven als zij er van ontvangen.

De *Fabrica* is ook, zij het dan in geringe mate, een spiegel van het tijdsgebeuren. VESALIUS noemt vrienden en patiënten bij hun naam en vertelt er bijzonderheden over.

Dit is een gebruik dat VESALIUS met zijn tijdgenoten gemeen heeft. Typisch is het dat VESALIUS, in de tweede uitgave van zijn *Fabrica* (1555), de namen schrapt van de intussen gestorven personen.

In zijn brief aan ROELANTS leert men dat de jichtige Keizer KAREL alleshalve een gemakkelijke zieke was, die bijna nooit de raad van zijn artsen opvolgde maar kwakzalvers altijd met open armen ontving. Men weet in welke stad en in welke omstandigheden VESALIUS een bepaald merkwaardig pathologisch geval ontmoet heeft: enkele rake woorden schetsen een tafereel en men denkt hierbij onwillekeurig aan zijn tijd- en landgenoot, de grote BREUGHEL, die zo zorgvuldig elk lichamelijk gebrek bij het gewone volk natekende...

Het is zeker ook geen toeval dat de afbeeldingen van de *Fabrica* door hun artistieke gaafheid uitmunten. De nuchtere realiteitszin die het Nederlandse volk eigen is, was nooit een beletsel voor de ontplooiing van een plastische kunst, waar technische vaardigheid getrouwe materiële weergave aan vergeestelijking weet te paren. In de *Fabrica* denken de geraamten en verheerlijken de gevilde spiermannen de schepping. Deze houtsneden zijn van een ongeëvenaarde perfectie en zij hebben misschien nog meer bijgedragen tot de roem van het boek dan de tekst zelf. Zij hebben tal van commentaren en controversen in het leven geroepen. Zijn zij van STEFAAN VAN KALKAR, van TITIAAN of van zijn leerlingen? Wie zal het ons zeggen? VESALIUS heeft geen namen genoemd en waarschijnlijk zullen verscheidene kunstenaars hun

*) Vervolg van pag. 650 (aug.-sept. 1966).

medewerking hebben verleend, want VESALIUS zegt ons „dat zij hem meer last hebben veroorzaakt dan zijn kadavers”. Zeker is het in elk geval dat VESALIUS deze houtsneden heeft gewild, dat hij ze uit eigen zak heeft betaald en dat ze volgens zijn aanwijzingen zijn gemaakt. Zijn *Fabrica* is dan ook een kunstjuweel der Renaissance.

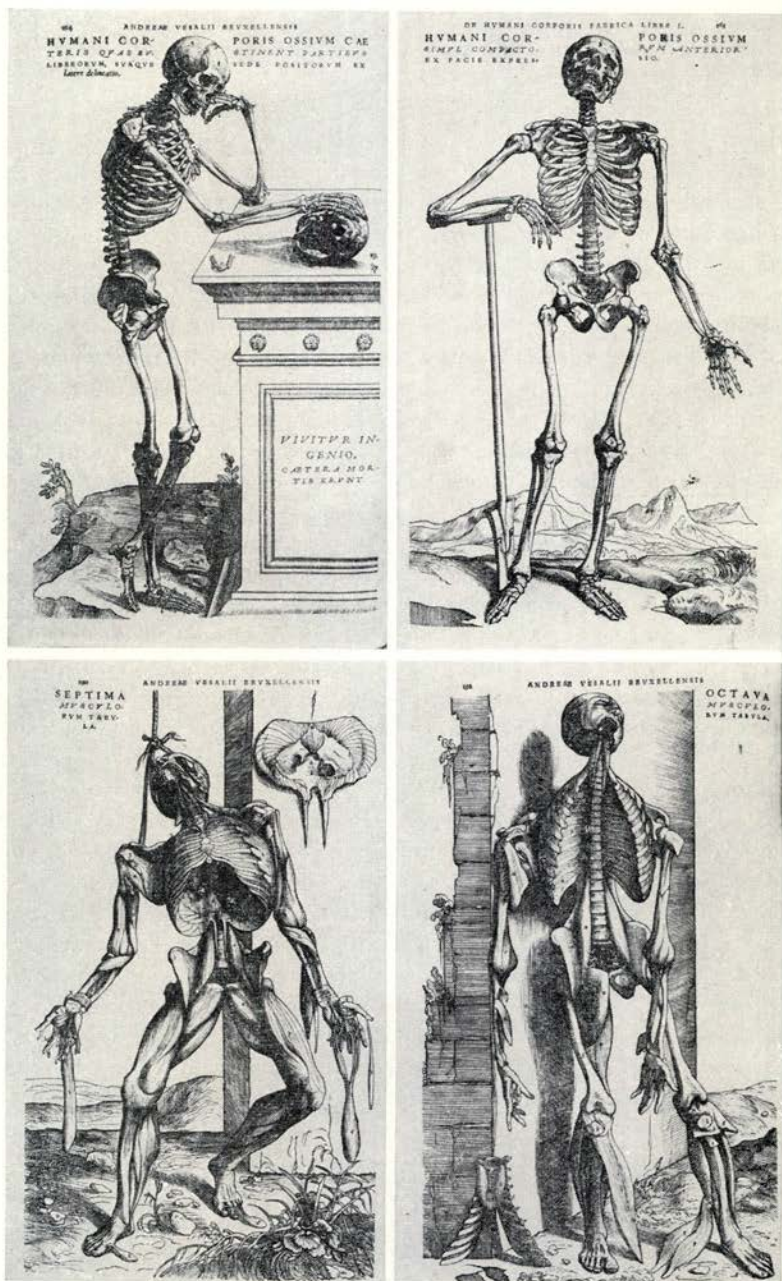
Literair gezien beantwoordt het ook aan de verwachtingen van ERASMUS bij het begin der eeuw, wanneer hij in 1517 de dageraad meent waar te nemen van een nieuw gulden tijdperk, „een terugkeer tot de goede zeden, de ware vroomheid en de goede letteren”, vooral tot de *bonae litterae* die hem zo nauw aan het hart lagen.

Dit schrijft ERASMUS in 1517 als hij op het toppunt staat van zijn roem. Enkele jaren later, wanneer hij in de strijd om de Hervorming is betrokken, horen wij een ander geluid: „Ik zie een generatie aankomen waar ik met heel mijn wezen voor huiver. Niemand wordt beter, allen worden van dag tot dag slechter. Ik ben diep bedroefd, vroeger in mijn geschriften de geestelijke vrijheid te hebben gevierd, want niets liet toe het opkomen van zulk een nakomelingschap te voorzien”. (Brief van ERASMUS aan ULRICH VON HUTTEN, 1521, aangehaald door Dr. G. DE GROOTE: ERASMUS, pelgrim van de geest, Brussel, 1955, p. 99.)

VESALIUS heeft immers een zeer goede humanistische vorming genoten te Leuven in het Collegium trilingue, enkele jaren tevoren door BUSLEYDEN op aandringen van ERASMUS gesticht.

De *Fabrica* verschijnt in 1543. In hetzelfde jaar sterft COPERNICUS met in zijn handen het eerste exemplaar van zijn *De Revolutionibus Orbium Caelestium Libri VI*, publiceert RAMUS zijn *Aristotelicae animadversiones*, een poging om de wijsbegeerte van de Stagiriet in oorspronkelijke betekenis te herstellen en wordt het kruidenboek van LEONARD FUCHS: *De historia stirpium* gedrukt en van prachtige houtsneden voorzien. De kruidenboeken van DODOENS en van CLUSIUS zullen weldra volgen evenals de zoölogische werken van GESNER (1551), RONDELET (1554) en BELON (1555), alsook het beroemde *De re metallica* van AGRICOLA (1555). Omstreeks dezelfde tijd beoefenen GEMMA FRISIUS en CARDANUS, twee artsen en vrienden van VESALIUS, de wiskunde, MERCATOR en ORTELIUS de aardrijkskunde: *Globus terrae* van de eerste verschijnt in 1541, *Theatrum Orbis terrarum* van de tweede in 1570. Het werk van VESALIUS moet men situeren in een geheel van pogingen om alle takken van de wetenschap te hernieuwen.

Men kan zich afvragen in welke mate de denkbeelden der Hervorming een invloed hebben gehad op VESALIUS. Van huis uit katholiek en in dienst van het hof zal hij wel voorzichtig zijn geweest. Wanneer hij als student te Leuven een andere mening dan de traditionele omtrent het adlerlaten durft te verdedigen, krijgt hij van THRIVERIUS, de latere hoogleraar, destijds een soort monitor, het verwijt te horen dat hij een LUTHER van de geneeskunde is, waarop hij het raadzaam vindt Leuven te verlaten en naar Italië te rei-

Afb. 4. Sterk verkleinde houtsneden uit de *Fabrica*, 1543. De oorspronkelijke meten 34×20 cm.

zen... Men heeft van hem gezegd dat hij zich weinig om godsdienstzaken bekommerde maar daaruit kan men nog niet besluiten dat hij tegenover de godsdienst onverschillig zou hebben gestaan.

Dat hij de anatomie van de theologen waarmede deze de onsterfelijkheid van de ziel trachtten te bewijzen, niet apprecieerde, spreekt vanzelf, en zijn scherpe uitlatingen tegen hen waren dan ook gemotiveerd. Zij bewijzen echter evenmin iets als zijn realistische kijk op sommige geestelijken, wanneer hij b.v. verhaalt dat hij te Bologne het lijk ontleedde van de minnares van een monnik. Geen enkele van zijn tijdgenoten zal zich daaraan hebben gestoord. De waarheid zal wel eenvoudig zijn: VESALIUS is gelovig omdat iedereen het nog is (zie ook het klassieke werk van LUCIEN FEBVRE: *Le problème de l'incroyance au 16e siècle*, Paris, 1942), maar hij heeft geen zin voor het speculatieve en nog minder voor de mystiek. Zijn genie beweegt zich op een ander vlak en dit genie beheerst hem volkomen. Hij is arts en wil niets anders zijn. Nooit zal hij zich – zoals EUSTACHIUS en veel andere medici van zijn tijd – „philosophus” noemen, een titel die GALILEI (deze wordt geboren in het jaar waarin VESALIUS sterft) een halve eeuw later nog zeer op prijs zal stellen (cf. D. BURGER: *Galileo Galilei*, Antwerpen, Phoenix Pocket, 106). Nochtans is de geest die de *Fabrica* bezielt, fundamenteel dezelfde als die, welke de hervorming in het leven heeft geroepen: een bewust gewilde terugkeer tot de authentieke bronnen van onze kennis, in het volle besef van de waardigheid en van het recht op vrij onderzoek van het individu. EUGÈNE BAIE heeft in *Le siècle des gueux* prachtige bladzijden geschreven over de filosofie van de hervorming waarvan de heldhaftige protagonisten als einddoel beogen: „inscrire en une charte humaine les franchises individuelles et en faire une série d'axiomes juridiques”. MARNIX VAN SINT-ALDEGONDE verklaarde immers uitdrukkelijk: „Sij moeten de consciëntiën vrij laten daer se God vrij inghelaten heeft” (cf. WITTEMANS, *Marnix van Sinte Aldegonde*, Gedenkboek, Antwerpen, 1939). Ook de *Fabrica* laat een dergelijk geluid horen: in de biologie geen dogma's meer die men onvoorwaardelijk moet aanvaarden; ook hier eist het individu zijn recht op kritiek en zelfstandig onderzoek. De hervormer van de anatomie is wel zeker een kind van zijn tijd.

Hoewel men de toon van VESALIUS' polemieken – in aanmerking genomen de geest van die tijd – als gematigd kan beschouwen, vindt men bij hem niettemin een hartstochtelijke bewogenheid, wanneer hij „zijn” waarheid verdedigt. Eenzelfde heftigheid kenmerkt de: *Biencorf der H. Roomsche Kercke* (1569) van MARNIX VAN SINT-ALDEGONDE.

Op het intellectuele vlak is de strijd tussen VESALIUS en SYLVIUS even dramatisch, even „totaal” als de bloedige broedertwist, die enkele jaren later Noord en Zuid uiteen zal rukken. Een strijd tussen reuzen, enerzijds met grootse aspecten, anderzijds met kenmerken van kleingeestigheid en helaas ook wreedheid. Een onenigheid die onverzoenlijk is omdat men elkaar tot in de diepste roerselen der ziel heeft gekwetst, juist in datgene waarvoor beide partijen hun leven veil hadden. Eens een zekere grens overschreden,

is vergeten en vergeven niet meer mogelijk, omdat het een verloochenen betekent van wat ons het dierbaarst is. Zo is er een tragedie van VESALIUS gelijk er een tragedie was van de Nederlanden. In de brief over het afkooksel van de chymnawortel komen bladzijden voor die deze tragedie vereeuwigen en die men kan vergelijken met de Apologie van WILLEM DE ZWIGER, „un des plus beaux monuments de l'histoire (VOLTAIRE), mais aussi un des plus admirables documents humains (BAIE)”.

Over de Renaissance schrijft HUIZINGA dat zij een „kentering is en een beeld vertoont van wending en weifeling, van overgang en vermenging van cultuurelementen” (Verzamelde werken, Band IV, p. 274. Haarlem, 1949). Dit oordeel is ook van toepassing op VESALIUS' werk, waar de traditionele Arabische geneeskunde aan de nieuw ontdekte en kritisch uitgegeven teksten van HIPPOCRATES en GALENOS wordt getoetst en laatstgenoemde weer aan de werkelijkheid. Alleen de anatomie is bij VESALIUS reeds modern. Zijn fysiologie is nog totaal galenisch en zijn therapie nog middeleeuws. De greep van de traditie is veel sterker dan men denkt. Slechts zeer langzaam kan men zich er aan onttrekken. *Natura non facit saltus*. Ook niet in de geschiedenis van de geneeskunde... Echter evenmin in die van de tandheelkunde. Wat de tandheelkunde betreft, ook op dit gebied is het voorbeeld van VESALIUS zeer leerrijk. Hier doet hij een ontdekking van belang, die hij echter verkeerd interpreteert en die hem aanleiding geeft een zeer eigenaardige theorie over het wezen van de melktanden te verkondigen.

Van GALENOS leert VESALIUS dat de tanden beenderen zijn, weliswaar de enige die gevoel bezitten, maar niettemin beenderen die in wezen dezelfde natuur hebben als de overige. Aan de andere kant leert GALENOS dat de kleine beenderen geen holte hebben zoals de lange. VESALIUS nu toont aan dat GALENOS zich vergist. Bewijs: zelfs de tanden hebben een „caverna”. Nu gaat VESALIUS, misleid door zijn zin voor veralgemening, de analogie tussen de tanden en beenderen nog verder uitbreiden. De beenderen hebben aanhangels, *appendices*: óók de tanden, namelijk in de vorm van de melktanden. Deze laatste staan tot de blijvende tanden zoals de epifyse staat tot de diafyse. Tijdens de groei verenigt zich de epifyse met de diafyse; daarentegen valt de appendix van de tand: de melktand, uit. Deze leer van de tand-aanhangsels wordt ook door COLOMBO aanvaard; zij heeft zich nog lang weten te handhaven, niettegenstaande FALLOPIUS en EUSTACHIUS hadden bewezen dat zij onhoudbaar is. Zijn galenische vooroordelen hebben VESALIUS ook belet de fysiologische rol van de door hem ontdekte pulpakamer te begrijpen. Hij heeft het foramen apicale niet gezien. De bloedvaten en de zenuwen hebben volgens VESALIUS geen toegang tot de caverna dentis maar verspreiden zich op de buitenkant van de wortels. Zou de tand geen holte hebben dan zou het aldus aangevoerde voedsel moeilijk het middenste deel van de tand kunnen bereiken. De holte vergemakkelijkt dus de voeding van de tand. Tevens maakt zij de tand lichter, wat de kauwbewegingen ten goede komt.

Men heeft geschreven dat het capitulum *De Dentibus* het zwakste is van de *Fabrica* (Cf. MALLEY, Andreas Vesalius of Brussels, 1964). Dit oordeel berust grotendeels op een vergelijking met het tandheelkundige werk van FALLOPIUS en vooral van EUSTACHIUS. Men vergeet hierbij dat VESALIUS ook op dit bijzondere gebied een baanbreker was, dat zijn anatomie van de tanden een vooruitgang betekent op die van GALENOS, dat zijn vormbeschrijving van het gebit de eerste is die werd uitgegeven en dat zij gedurende twee eeuwen in alle landen werd gereproduceerd. Tevens dient men te bedenken dat zijn ontdekking van de pulpakamer van groot belang is, en dat hij de juiste diagnose en therapie wist aan te geven voor de verwickelingen bij de doorbraak der verstandskiezen. Men verliest hierbij te gemakkelijk uit het oog dat VESALIUS het ganse lichaam heeft beschreven, dat hij zijn taak beëindigde toen hij nog geen dertig jaar oud was en dat hij geen gelegenheid had kindergebitten systematisch te observeren. Evenmin beschikte hij over tijd en materiaal om de langdurige onderzoeken te verrichten die de studie van de ontwikkeling van het menselijk gebit vergen. Men kan niet alles van één man verwachten.

De betekenis van VESALIUS voor de tandheelkunde reikt echter veel verder dan de inhoud van zijn hoofdstuk over de tanden doet vermoeden. De integratie van deze twee bladzijden in zijn lijvig foliant betekent dat men de studie van het gebit niet kan scheiden van die van het gehele lichaam en dat biologische en geneeskundige kennis voor de tandarts onmisbaar is. Voorzover tandheelkunde geneeskunde is, is de betekenis van de *Fabrica* voor de tandheelkunde dezelfde als voor de geneeskunde.

Het classicisme van Vesalius

De *Fabrica* is dan ook zowel voor de tandarts als voor de arts een klassiek werk. Het biedt ons wat de huidige verhandelingen over de ontleedkunde niet meer kunnen geven: de levendige beschrijvingen van een pionier, een film van een wetenschap in wording, een ongeëvenaarde artistieke weergave van de anatomie van het levende organisme. De tandarts, meer in het bijzonder, begroet er de eerste classificatie van de schedels, meer dan twee eeuwen ouder dan die van BLUMENBACH en van CAMPER, als ook de brede, rotsvaste grondslagen van een gnathologie. VESALIUS is immers de eerste die heeft opgemerkt dat bij de volwassen schedel de onderkaak uit één stuk is gebouwd en dat de bovenkaak geen tussenkaakbeen bezit. Zijn beschrijvingen van de kauwspieren, hun bloedvaten en hun zenuwen zijn reeds tamelijk volledig.

Indien de *Fabrica* echter zo weinig wordt gelezen – zelfs de meeste historici van de geneeskunde beperken er zich toe het werk door te bladeren en te bewonderen – dan komt dat ongetwijfeld doordat het, met uitzondering van de Russische vertaling in 1952, nooit in een levende taal werd weergegeven. Er zijn veel redenen die dit verklaren.

De voornaamste is waarschijnlijk wel het bestaan van het *Epitome*, dat

door VESALIUS samen met de *Fabrica* werd uitgegeven en dat door hem bedoeld was als een inleiding op zijn grote verhandeling. Het is tegelijkertijd een synthese en een korte inhoud en het bevat ook de voornaamste afbeeldingen. Dit kleine werk vond veel meer bijval dan het zeer geleerde hoofdwerk. Het werd overal verspreid en vertaald. Men kent zelfs drie Nederlandse versies. Vooral bekend zijn de uitgaven van PLANTIJN onder de titel *Vivae imagines partium corporis humani aeris formis expressae*. Het is vooral dit *Epitome* dat door tal van generaties, studenten in de geneeskunde en chirurgen, werd geraadpleegd.

Een andere reden ligt in de moeilijkheid, verbonden aan de vertaling van VESALIUS. Zijn Latijn is kunstig opgeschroefd en hij worstelt met de nomenclatuur. Nog moeilijker is het vinden van een gepaste terminologie in de gangbare taal. De eerste Duitse vertaling van het *Epitome* heeft de Baselse hoogleraar, ALBANUS TORINUS, een vriend van VESALIUS, ontzettend veel hoofdbrekens gekost. (Zo zal TORINUS het woord „musculus” vertalen door „mäuschen”). Geen wonder dat men zich met de vertaling van het *Epitome* tevredenstelde.

Uiteraard is de *Fabrica* een wetenschappelijk werk, basis voor een „Chirurgia magna”, maar niet een op de dagelijkse praktijk afgestemd handboek, geschreven voor geneesheren die geen vertaling nodig hadden. Nog veel minder bruikbaar was het voor de heelmeester die geen Latijn had geleerd en zich overigens met het *Epitome* tevreden kon stellen. Dit verklaart waarom men in de zestiende eeuw wel vertalingen aantreft van het werk van CHAULIACUS (1363), van AMBROISE PARÉ en van andere praktische handboeken, maar niet van de *Fabrica*. De oorspronkelijke uitgave ervan was geen financieel succes en men begrijpt dat een uitgever voor een vertaling terugdeinsde. Bij het begin van de twintigste eeuw heeft men een volledige Franse vertaling van de *Fabrica* op touw willen zetten. Er zijn echter slechts enkele bladzijden van verschenen. (ANDRÉ VÉSALE. *La structure du corps humain*. Livre premier, 40 p. Haarlem, 1924). Het werk werd stopgezet omdat de onkosten te hoog waren.

Deze vertaling beantwoordde aan een met klem uitgedrukte wens van Prof. HÉGER. De nodige voorbereidende stappen werden verricht door Prof. VERSCHAFFELT te Gent. Een Haarlemse drukker had bij wijze van proef de eerste bladzijden uitgegeven. Het geval werd besproken in de Académie de Médecine (een Vlaamse Akademie bestond destijds nog niet) op 27 februari 1926. Prof. NOLF zou geldelijke steun vragen aan de Fondation Universitaire en Prof. IDE zou zich in verbinding stellen met een Leuvense classicus voor de vertaling. „Mais deux humanistes de haute classe. MM. les professeurs FRÉDÉRICQ et LÉBOUCQ se montrèrent peu partisan de la publication. Pas n'est besoin de traducteur disent-ils, il est plus simple de réimprimer en latin. Les médecins connaissent assez cette langue pour lire Vésale dans son textet original. Nul ne s'est récrié mais MM. NOLF et VAN ERMENGEN répondent que l'œuvre en question n'intéresse pas seulement les

hommes de science mais encore les artistes, auxquels nous joignons d'ailleurs tous les hommes épris de culture générale" (TRICOT-ROYER, *Le Scalpel*, 1943, p. 331). De Fondation Universitaire weigerde echter zijn steun zodat het ontwerp niet kon doorgaan. Op initiatief van de heer JEAN PEL-SENEER, algemeen secretaris van het Belgisch Comité voor Geschiedenis van de Wetenschappen, werd in 1938 de vertaling opnieuw in het vooruitzicht gesteld. Maar de tweede wereldoorlog verijdelde deze plannen.

Ook de brief over het afkooksel van de chymnawortel werd niet vertaald, totdat in 1915 het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* dit werk opnieuw heeft uitgegeven in een Nederlandse versie. Deze brief is nog klasieker dan de *Fabrica* omdat iedereen, ook zij die geen geneeskunde hebben gestudeerd, hem met vrucht kan lezen. VESALIUS zet uitvoerig uiteen waarom en op welke plaatsen hij GALENOS in zijn anatomische beschouwingen niet kan volgen. Hij lucht er op merkwaardige wijze zijn hart in. Dit geeft de atmosfeer van het intellectuele leven van zijn tijd weer. Dit zijn onsterfelijke bladzijden. Zij verdienen dan ook dat wij er een afzonderlijke studie aan wijden.

Literatuur:

- BOEKE, J. (1915). A. Vesalius als hervormer van de geneeskunde. *Ned. Tijdschr. v. Geneesk.* 59, I:131-145.
- BROEK, A. J. P. VAN DEN (1943). Andreas Vesalius' *De Humani Corporis Fabrica Libri Septem*. *Ned. Tijdschr. v. Geneesk.* 87, I:28.
- BURGGRAEVE, A. (1845). *Eloge de Vésale*. Bruxelles.
- DRIESSCHE, A. VAN (1944). De cultuur-historische betekenis van Vesalius' werk. *Feestkrans*. Diest, p. 166.
- ELAUT, L. (1943). De betekenis van Vesalius' *Fabrica*. *Verhand. Koninkl. Vlaamse Academie voor Geneeskunde*, V:4.
- ELAUT, L. (1965). De Franse vertaling van Vesalius' *Fabrica* door J. Verschaffelt. *Scientiarum Historia*, 7:156.
- ELZE, C. (1939). Der Columbus des menschlichen Leibes. *Forsch. Fortschr.* 15:403-404.
- FREDERICQ, L. (1942). André Vésale. *Mémoires de la Société royale des sciences de Liège*. Tome VI:335.
- FULTON, J. F. (1952). André Vésale, fondateur de l'anatomie. *Revue des questions scientifiques*. 13:161-170.
- GYSEL, C. (1963). Médecine et méthodologie. *Revue Belge Méd. Dent.* 18:641.
- GYSEL, C. (1964). Médecine et classicisme. *Revue Belge Méd. Dent.* 19:109.
- HEGER, P. (1914). Notes sur André Vésale. *Revue de l'Univ. de Bruxelles*. 9:161.
- HEYMANS, C. (1944). A. Vesalius en de ontdekking van de bloedsomloop. *Wetenschappelijke Tijdingen*. jan, nr. I.
- HEYMANS, C. (1960). L'anatomiste belge, Andreas Vesalius. *Le Carabin*, décembre.
- HEYMANS, C. (1964). L'anatomiste belge, André Vésale. *Industrie*. 18:424-425.
- KNAPPERT, L. (1915). Kerk en wetenschap in Vesalius' dagen. *Ned. Tijdschr. v. Geneesk.* 9, I:17-30.

- NUYENS, B. W. T. (1915). Kerk en wetenschap in Vesalius' dagen. Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 59, I:364-367.
- O'MALLEY, C. D. (1943) en SAUNDERS. Vesalius as a clinician. Bull. Hist. Med. 14:514-608.
- O'MALLEY, C. D. (1964). Some remarks on the significance of Andreas Vesalius: *Scientiarum Historia*. 6:109.
- RIJNBERK, G. VAN (1915). Vesalius als proefondervindelijk fysioloog. Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 59, I:113-130.
- SCHAMELHOUT, (1941). A. Vesalius. 100 grote Vlamingen. Antwerpen.
- SIGERIST, H. (1922). The conflict between the 16th century physicians and antiquity. *Int. Cong. Hist. Med.*, p. 250-252.
- SIGERIST, H. (1943). Albanus Torinus and the german edition of the *Epitome of Vesalius*. *Bull. Hist. Med.*, 14:652.
- SIGERIST, H. (1960). The foundation of human anatomy in the Renaissance. On the history of medicine. New York.
- SONDEVORST, F. A. (1964). L'influence de Vésale sur le développement de la science médicale du 16e siècle. *Le scalpel*, 117.
- TRICOT-ROYER. (1914). A. Vésale. Conférence donnée en Sorbonne.
- TRICOT-ROYER. (1914). A. Vésale. *Chronique de l'art médical*, 65.
- TRICOT-ROYER. (1924). Vésale et l'art rubénien. Anvers.
- TRICOT-ROYER. (1947). Vésale. *Les médecins célèbres*. Genève.
- VANDEVELDE, A. J. J. (1945). Andreas van Wesele. *Lichtzuilen uit het verleden*. Gent.
- VETH, J. (1919). Vesalius en de kunst. *Beelden en groepen*. Amsterdam, p. 22-33.
- VLEESCHAUWER, A. DE (1943). André Vésale et son traité d'anatomie. *Cassandra*, 6 juin.